

Jesús Eduard Alonso i López

Per una història humana de les marjals i deveses¹

«La fauna de l'Albufera ha tingut més sort que els pescadors
i els pagesos de la rodalia. La fauna i la flora i tot allò que
el senyor Pardo abraçava en la llatinada *De rebushidrobiologicis...*

En realitat, sabem més coses del plàncton,
dels artròpodes i de les palmípedes del llac
que no pas dels homes i les dones que hi han viscut i viuen»

JOAN FUSTER (1970).
L'Albufera de València.
Alzira. Bromera, 1993, p. 105

La història del medi ambient no és senzilla. Potser, com suggereix Joan Fuster en una de les seues lúcides ironies, la seua anàlisi ha derivat socialment cap a uns enfocaments on prima la biologia més que no la història de les persones que, organitzadament, han actuat sobre el territori.

Un cas paradigmàtic d'això esdevé en allò que els geògrafs solen anomenar planures litorals valencianes. Unes planures acabades en llacunes, marjals i deveses, que no s'entenen (fins i tot en la seua evidència física) si no analitzem les actuacions antròpiques. En les darreres dècades, la invasió turística i urbanística ha incidit sobre aquests espais abans desèrtics, insegurs i, en tot cas, precàriament hortícoles. Uns processos que, en l'aspecte urbanístic, afecten sobretot les restingues arenoses, la part costanera d'aquestes planures litorals, on sobre el resultat de la dinàmica geològica, les persones hem tocat i manipulat tant com hem pogut i sabut. Des de l'antiguitat i, particularment, des de l'edat mitjana, també s'ha buscat

1. És de justícia agrair a Lluís Sevilla el seu interès per traure a la llum aquesta temàtica, a Vicenç Rosselló la seua amabilitat en reproduir plànols de la cartoteca de la Universitat de València i a Rafael Delgado l'atenta lectura i les nombroses aportacions tècniques per a la millora del primer original.

l'aprofitament dels espais pantanosos situats entre la restinga arenosa i les fèrtils hortes ubicades en els ventalls al·luvials.

La geologia, la geografia, les ciències naturals i la història social no han coincidit massa en coordinar esforços, en llegir-se mútuament. Conseqüentment, aquests espais han sigut estudiats des de perspectives especialitzades o parcials. Això no vol dir, ni molt menys, que el determinisme geogràfic i biològic no haja jugat un paper important en les teories i les explicacions històriques. És clar que sí, fins el punt de poder-se parlar del concepte d'ambientalisme o *environmentalism* (Arnold, 1996). Tot i això, com diu Martínez Alier (1992: 51), la introducció de l'ecologia dins l'explicació de la història humana, en lloc de «naturalitzar» la història, el que fa és «historitzar» l'ecologia. Les relacions entre les societats humanes i la natura no s'entenen si no expliquem la història dels humans i els seus conflictes.

Amb aquesta aportació, sumària i declaradament incompleta, tractem d'analitzar el passat d'uns territoris on els fenòmens naturals i socials se superposen i s'entrellacen amb un dinamisme de vegades inquietant. Hem buscat unes visions contrastades i complementàries que donen compte d'allò que ha passat en les marjals i deveses, uns dels espais més vius, canviants i conflictius dels quals conformen el paisatge i l'hàbitat litoral valencià.

Els usos ocasionals

Una devesa és un terreny, de vegades clos, cobert de vegetació natural i lliurat al pasturatge, la cacera i l'aprofitament de la llenya. Devesa és exactament el topònim fòssil, provinent de la formació vegetal dominada per arbrat, amb què designem la part més interior de la restinga que separa la mar de la marjal de Bairén (inclosa la zona avui urbanitzada) fins arribar, prop del Grau de Gandia, als paratges dels Marenys, Lluent i Pont de la Nora.²

L'exercici de la cacera i de la pesca, a les deveses i a les marjals, és secular i perdura en els nostres dies. Certament ha estat molt arrelat el costum de practicar-les sense llicència, però també dins de vedats: des de 1902 existeix a Gandia una societat de caçadors que practica i regula la cacera en la marjal de Bairén i que celebra com a acte social rellevant la tirada de fotges.³

2. En termes legals i tècnics, tot això és, també, el polígon 6 del cadastre de rústica de Gandia.

3. El 4 de desembre de 1903 arribava al registre de l'Ajuntament de Gandia la comunicació del Govern Civil com a que havia estat aprovat el reglament del Casino de Cazadores. Arxiu Històric de la Ciutat de Gandia (en endavant AHCG), AB-300.

Pràctiques quotidianes i esteses per aconseguir peix i carn eren la cacera amb xarxes, llaços, parancetes, perxes i reclams de conills, pardalets i aus de pas, com es reflecteix a les ordenances gandianes de 1843 i en diversos bans conservats de 1867 (Gonga, 2000). La pesca amb corda, xarxa o vergat en rius, séquies i marjals també es recull en diversos bans i ordenances municipals de la primera meitat del XIX.

En el marc de l'economia familiar, xiquets, dones i vells jugarien el seu paper mitjançant activitats complementàries com ara la de fer herba. Com a exemple, trenta dos dels setanta cinc capítols de les ordenances de la ciutat de Dénia de 1806 parlen sobre els aprofitaments ramaders, tot reflectint les pràctiques pròpies del segle XVIII.⁴ Els veïns podien fer ús de pastures, llenyes i brossa en tota terra de muntanya i inculta, amb certes excepcions o vedats. El vedat o acotament, d'altra banda, responia, com assenyala Joaquim Costa, a una tendència secular vers la privatització, la pressura o l'acotament per a l'aprofitament exclusiu.⁵

Les marjals i les deveses també formaven part de les itineràncies dels ramats. Segons Ramírez Aledón, hi ha una «Cañada de Murcia a Valencia», considerada variant de la d'Andalusia a València, que procedeix de Granada. Des dels Alforins, s'hi subdivideix en diversos ramals, un dels quals agafa la solana de la Serra Grossa, per Aielo, l'Olleria, Bellús i Benigànim en direcció al massís del Mondúver i les marjals de Bairén.

També des de l'antic Regne de Granada, la carrerada litoral o Reial Mediterrània accedia a la costa per Pego. Venia des d'Elx, Agost, Tibi i Xixona per les muntanyes de la Marina. Des d'allí seguia per les marjals litorals fins a Sueca i Cullera. En hivern es practicava la transhumància cap a les marjals, els guarets i les vinyes de les planures, cosa que més recentment s'ha realitzat amb l'ajut de camions. El ramat boví, al seu torn, ha reocupat en els darrers anys les marjals abandonades per al cultiu a Pego i Xeraco (Piqueras i Sanchis, 1992: 115 i ss.).

Les primeres ocupacions

Dels aprofitaments ocasionals a estudiar l'ocupació humana permanent hi ha una passa qualitativa important. Una de les primeres notícies amb què comptem és l'existència de

4. *Ordenanzas municipales y de buen gobierno para la guarda y seguridad del término de la ciudad de Denia. Aprobadas por el Real y Supremo Consejo en 9 de septiembre del año 1806 (sense any)*. València. Burguete.

5. Segons les ordenances de Dénia, el bovalar era un aprofitament reservat als ramats de l'abastiment de carns. Dins de les seues fites solia haver terres de llaurança. Les ordenances denieres disposaven que "Mandamos para el alivio de los mismos vecinos que dicho coto sea mudable de tierra, sí que se señale y divida todo el término, mudando dicho coto cada año". La reserva, doncs, esdevenia itinerant i en ella no podien pasturar més de 1500 caps entre cabres i ovelles.

centuriacions romanes que podien incidir en la dessecació de marjals. Segons Piqueras i Sanchis (1992: 22-24), aquesta era una de les modalitats d'assentament sobre el territori. La instal·lació d'una centúria de soldats veterans sobre un terreny o *ager publicus*, a més de perllongar el control militar, suposava una forma de posar en conreu nous terrenys, de vegades fèrtils però sovint difícils o pantanosos, com és el cas. Prop de Dénia hi ha havia una centuriació, descoberta per Enric Llobregat, la qual estava en relació amb el destacament militar ubicat al port.

Del seu costat, Josep Torró ens conta com «els andalusís construïren canals de drenatge a la marjal de Pego abans del segle XI, però no sabem amb quin objectiu: si crear cultius o senzillament mantenir la marjal en uns límits estables». Així, el paisatge agrari medieval quedava dividit en tres tipologies agrícoles: la marjal, l'horta i el secà, als quals caldria afegir els espais forestals i pecuaris.

En el llibre de peites del Pego del segle XV, Joan Miquel Almela hi troba propietats rústiques anomenades marjals però sense cap especificació del conreu ni la grandària; tan sols amb les fites i el valor estipulat. No obstant, hi ha evidències d'una explotació de cert nivell, si tenim en compte les referències a un alt nombre de sèquies, partides, camins i rius, molts topònims dels quals encara perduren hui en dia.

Per a Costa i Box, les primeres notícies d'ocupació humana a la marjal de Pego-Oliva daten del segle XVI. En aquell moment l'home no posseïa un gran potencial transformador, però amb el pas del temps comencen a realitzar-se infraestructures per al drenatge, que no s'arribarà a concloure fins el XIX. La duquesa Maria Enríquez, del seu costat, també als inicis del segle XVI, promovia la colonització de les marjals al peu del castell de Bairén (La Parra, 2003: 103).

Tot i això, en la primer meitat del XVII, la majoria dels conflictes incoats a la Reial Audiència sobre marjals feien referència a comunals i drets de pastura més que no a cultius. Són aquests uns conflictes no reduïbles a la dialèctica entre rics i pobres o camperols i ramaders però que, indubtablement, tenen una bona dosi d'aqueixos components, o de dialèctica entre utilitat pública i privada (Olivares, 1995). Bisbes i monestirs tenien interès pels comunals, cosa que estava en relació directa amb la seua condició de grans ramaders. A la Safor i a la Marina només trobem una gran institució monàstica amb interessos marjalencs: el monestir de Santa Maria de la Vall digna.

Les marjals de Dénia, salobres, romanien incultes fins ben entrat el segle XVIII, amb l'únic aprofitament de les seues plantes barrelleres i les seues pastures. La Marjaleta, per exemple, es trobava tradicionalment reservada per als ramats de llaurança. Chabás publicava un document del segle XVI en el qual es manifestaven les tensions entre el marquès i els veïns

pel fet que aquests solien fer sosa, calç «altres coses» i el marquès havia arrendat l'aprofitament a un particular per a ús exclusiu d'aquest.⁶

El nou ordre burgés del XIX serà contrari als usos comunals. La sacralització de la propietat privada i l'ocupació de càrrecs públics pels grans propietaris duia com a conseqüència una activitat ordenancista que castigava o limitava els usos tradicionals. Les ordenances municipals gandianes de 1841 i 1842 prohibien fer fem en els següents termes: *que ningú pugua replegar fem en granera pels carrers i eixides de la ciutat, camins reials, assagadors i sendes veïnals; ni fer herba ni fem per marjals i camps, ni rascar braçals que no siguen de la seua propietat, ni travessar marges i camps per on no hi ha senda. Els pares responen pels fills i els amos pels criats* (transcripció actualitzada per Gongga, 2000: 53).

No obstant, cal dir que fins i tot els mateixos ducs reconeixien i practicaven algunes tradicions, com la de deixar fer llenya a les muntanyes o emprar fusta per a les obres. Les tensions i la convivència entre usos privats i comunals és secular. Així ho deixa entreveure una sol·licitud dels veïns dels pobles propers a Gandia, els quals demanaven poder segar joncs i herba a la marjal inculta, per al socors i manutenció de les cavalleries, «en prosecució a la buena correspondencia que los pueblos circumvecinos tienen con esta Ciudad».⁷ Una bona relació que es posaria en qüestió en el trànsit al XIX.

El cas del Molinell: un poblament frustrat

Un bon exemple d'usos diferents en conflicte (i d'ocupació antiga) es pot trobar al Molinell, riuet que fa de frontera entre Oliva i Dénia, entre la Safor i la Marina i també entre les actuals províncies d'Alacant i de València (Alonso, 2008). En ell, des del segle XIII, es poden situar tot un reguitzell de plets al voltant de la pesca i els usos practicables, en part a causa d'una colonització primerenca. De fet, pel 1313 hi havia un molí i, al voltant d'ell, com era normal, terres cultivades i un sistema de reg. Les terres marjalènques no semblaven massa aptes per al poblament. I en part per això, aquest va fracassar, però a més, cal palesar l'oposició entre Dénia, per un costat, i Gandia i el Castell del Rebollet, per l'altre, que reclamaven els drets de pesca sobre el riu i les marjals. De la colonització inicial només va restar, de fet, un molinet i una venta que han perdurat fins al dia d'avui.

Tampoc no és estrany que amb l'embranchida colonitzadora del XVI, ací impulsada pel marquès de Dénia, trobem nous conflictes entre les senyories frontereres. Dels docu-

6. Chabás: *Documentos de la Historia de la ciudad de Denia posteriores a la Reconquista*. Manuscrit sense any i inèdit, en part, a la Biblioteca de a Facultat de Filosofia i Lletres (Citat per Costa 1977: 31).

7. Acta de l'Ajuntament de Gandia de 8 d'abril de 1777. AB-40.

ments de la brega es pot deduir que el marqués de Dénia tenia el domini sobre l'aigua per tal de moure els seus molins. Del seu costat, el comte d'Oliva fruïa del dret de pesca.⁸ A la fi, deixaren una zona de pastura i de jurisdicció comuna i continuaren en la línia de departir l'aigua (per a Dénia) i la pesca (per a Oliva). També va ser objecte de bonificació el cordó litoral i la seua vora interior, on es concediren terres als nous pobladors de l'Atzúvia, el 1611.

Tot i això, la major part de la marjal de Pego-Oliva va romandre *irredenta* i per tant, inexplorada. Els moriscos havien tingut accés a aquestes terres i cap al 1611, segons carta de població, es cultivaven moreres, ordi, blat i hortalisses. Aqueix document parla de l'establiment dels nous pobladors, però cal recordar que la lletra i la pràctica podien ésser ben diferents.⁹ El 1652, el duc de Gandia cedia a la vila de Pego certs *almarjales* en qualitat de emprius, és a dir, per a l'aprofitament d'unes pastures espontànies de qualitat dubtosa. Va ser ja al segle XVIII quan la colonització de la perifèria del pantà va cobrar un cert impuls mitjançant el sistema de cultiu en bancs, és a dir, amb obertura d'assarbs i de parcel·les terraplenades o motes i amb la pràctica de peculiars mètodes de reg: de carabassí, a barril, de taona (similar al caduf egipci) i sénies.

El cultiu de l'arròs als segles XVII i XVIII

No coneixem bé les dimensions del conreu de l'arròs a l'edat mitjana. Sabem que es cultivava, precisament per les prohibicions que en feien els consells locals, conegudes des del segle XIV i que són, si més no, indicatives de l'inici de l'expansió. Allò que és més discutit és si els motius eren els que es declaraven, clarament salutífers, o si hi havia alguna cosa més. Segons Esquilache (2014: 39-40)¹⁰ el cultiu de l'arròs era pràcticament una exclusivitat valenciana en tot l'occident europeu, almenys en l'exportació; i ho era gràcies a l'herència andalusina.

El creixement del cultiu de l'arròs deuria haver sigut lent i variable des de finals del segle XII fins a les darreries del XV o començament del XVI, moment en què es produeix la definitiva expansió geogràfica i productiva en l'agricultura valenciana, des de l'Horta de València cap a la Ribera Baixa del Xúquer.

8. Veure Torres 1998: 109, i Archivo Histórico Nacional (en endavant AHN), Osuna, 1085, 6, s.f.

9. Arxiu del Regne de València (en endavant ARV), Reial Justícia, any 1770, llibre 27, full 387. Carta de poblament de Benumea, Favara i Atzeneta, estudiada per Alemany i Sastre (1990: 43).

10. Literalment, ens cita que les aigües que eixien dels arrossars eren *infectes e corruptes, per la qual infecció e corrupció se son enseguides en lo terme de la ciutat moltes malalties e morts de persones*.

A Castelló, l'arròs també es cultivava i Ferran Garcia Oliver el localitza a la Valldigna a mitjans del xv, quan refereix que l'aljama musulmana es carregava un censal, entre altres coses, «pro arreceis, que bene et utiliter probant in dicte valle, pro quibus hoc anno intendimus multas cequias abstrahere, et etiam molendum arrocerium de novo facere et construere in valle predicta». De fet, els monjos tenien dos molins arrossers dels quals obtenien una renda creixent.

Arròs, marjals i salut

Fernand Braudel ens recorda allò de *acqua ora vita, ora morte*, com també aquell somni que es remunta al albors de la història i que no és un altre que el de dominar les marjals. Fet i fet, una de les malalties més arrelades arreu de la Mediterrània va ser el paludisme, que es presentava tant a les zones litorals com a les terres baixes de l'interior on l'aigua s'entollava. Era, certament, una malaltia lligada al medi geogràfic: no era passatgera ni s'allunyava després (Braudel, 1976: 79 i ss.). A més, el cultiu de l'arròs no solament provocava el paludisme. A la duresa dels treballs aparellats calia afegir la contaminació de les séquies per l'aigua dels arrossars que, en filtrar-se, anava a parar als pous d'on bevien les poblacions i causaven afeccions en l'aparell digestiu.

Una de les epidèmies de paludisme més recordades és la de 1784, documentada a Pego, Oliva, Gandia, Xeresa i Xeraco. Entre les raons adduïdes pels historiadors per explicar-la hi ha l'expansió del conreu a llocs inadequats. Riera, per exemple, considera aptes les zones humides d'Oliva, Gandia i Xàtiva, però impròpies les de Pego, Montitxelvo i Benigànim.

Tradicionalment, s'havia tingut la idea que els processos morbosos i les epidèmies venien provocats per emanacions o miasmes. Es creia, erròniament, que la malaltia es transmetia a través de l'aire contaminat. Això duria a diagnòstics equivocats que assimilaven les febres pútrides o tifoides amb el paludisme. A la fi, el paràsit causant de la malaltia, el plasmodi, va ser descobert per Laveran el 1881. Aquest era transmés pel famós mosquit *Anopheles*, el qual provocava la febre per accessos: terçanes i quartanes.

La malaltia no va començar a ser delimitada fins els inicis del xix. Encara durant la postguerra, Pego patia una endèmia palúdica, desfermada l'any 1939. Va guanyar en gravetat el 1941 i 1942 i va estar a punt de paralitzar la sega de l'arròs del 1943, data en la que s'inaugurava un dispensari antipalúdic annex al Centre d'Higiene Rural, on es repartien medicines encara no disponibles a les farmàcies (Costa, 1977: 109).

A Dénia, les marjals que la vorejaven li donaven fama de ciutat insalubre. Hi ha els testimonis del rector Carlos Mas, cap a 1806, o els del metge titular de la ciutat, de 1817,¹¹ el qual es referia a les abundants terçanes. Malgrat nombroses iniciatives, el 1935 encara es parlava de l'aiguamoll del Riatxol com a causant d'epidèmies palúdiques, les quals havien revestit especial virulència el 1922 i 1923. Així mateix, alguns documents es referien al caràcter endèmic de les infeccions paratífiques i tífiques, atribuïdes als mol·luscos contaminats pels detritus que el Riatxol arrossega fins a la mar.¹²

Alguns trets evolutius del cultiu de les marjals

Una de les claus per a la millora de l'agricultura ha estat, sens dubte, l'augment de la superfície irrigada. I un dels principals sistemes d'augment del terreny cultivat en regadiu ha estat la bonificació de les marjals.¹³ Al País Valencià, les referències a aquest sistema d'expansió del reg són abundants, almenys des de l'època medieval, quan es documenten processos d'aquesta mena al voltant de València, de Castelló i a l'àrea litoral de Pego-Oliva. Al segle XVI, es continuava la posada en conreu de terres marjalenques al voltant de la Plana així com al Molinell, a Sueca i a les ribes de l'Albufera. Durant el XVII, la zona més «beneficiada» és el tram que va de Xeresa a Sueca, sobretot a la Vall digna (Ciscar, 1997). El XVIII és el moment àlgid d'aquest fenomen per a tota la geografia valenciana, en especial a l'Albufera de València i a Oriola.

A l'edat moderna, doncs, la colonització de les marjals anava lligada a l'agricultura i, sobretot, al cultiu que constituïa, amb ella, un binomi secular; fins al punt que, ben sovint, arrossars i marjals esdevenien sinònims. L'arros, això sí, tenia una doble cara: per un costat va ser, durant molt de temps, l'únic conreu possible. D'una altra banda, com s'ha esmentat, anava associat amb les febres, amb les afeccions reumàtiques i altres malalties, la qual cosa ha provocat innumbrables polèmiques i prohibicions que en van condicionar clarament l'evolució.

11. VALLÉS, Carlos: 'Manifiesto recopilado de varias notas y documentos sobre la antigüedad de la ciudad de Denia, celebridad de su puerto, su estado actual de abandono y señorío del Duque de Medinaceli y producción marina, etc.'. Cap a 1806. Transcrit per Roque Chabás: *Documentos de la Historia de la ciudad de Denia posteriores a la Reconquista*, vol manuscrit, s.a. Inèdit en part. ARV, Batllia, exp. 2739: 'Establecimiento de tierras en la Marjal'. Dénia, 1817.

12. Arxiu Municipal de Dénia, III-10. Document de 25 de maig de 1935.

13. Cal matissar i aclarir que en realitat aquest regadiu es fonamentava en el drenatge de les aigües més que no en l'aportació. Serà en períodes més contemporanis quan determinades zones de marjal es consoliden com a regadiu tradicional i quan l'elevació de les aigües subterrànies accelere l'expansió de forma determinant, en bona mida lligada al cultiu del taronger.

Ja a la baixa edat mitjana, els jurats de València i el capítol de la seua catedral concordaven una limitació del conreu, avalada per Pere IV i Martí l'Humà (1403). Tot i això, començava a fer-se palesa la ingència de les lleis per a la limitació del seu conreu, així com l'interés especial de les autoritats per controlar els terrenys propers als grans nuclis urbans, com ara València, Xàtiva o Castelló de la Plana. Durant el segle xv s'experimentaria un enduriment encara major de les prohibicions.

Tanmateix, tot això no impediria la extensió de l'arròs: la rendibilitat era molt elevada, tant en termes econòmics com socials, més si atenem el tradicional dèficit blader del Regne. Seguint la llarga i inacabable polèmica, el 1753 es va dictar una resolució salomònica segons la qual es combinava una prohibició general amb l'establiment de vedats en certs termes on sí seria permès el conreu. També hi havia pobles on per tradició (en haver-lo plantat fins aquell moment) podien continuar conreuant-lo; però sense poder estendre'l a noves terres si no eren de marjal. La propensió dels cultivadors per eludir les disposicions era evident, fins el punt de fer semblar com a terrenys marjalencs els que no ho eren.

En aquest context, malgrat aquestes i altres disposicions posteriors, l'arròs va continuar estenent-se, per les raons esmentades.¹⁴ Cap al 1760 la propagació s'estenia per les marjals costaneres de Borriana a Dénia. També s'envaiïen els horts de la Ribera Alta, Xàtiva i València, abans plantats de moreres, cereals i hortalisses. A les darreries del xviii arribava a una extensió d'unes 200.000 fanecades al conjunt del País (16.620 ha), la majoria a l'Horta de València i les riberes del Xúquer però també cal esmentar les marjals que formaven part de les governacions de Dénia i, sobretot, de Xàtiva, on s'inclouïa la Vall digna. La collita anual arribava als 300.000 cafiços.

Com és sabut, el naturalista Cavanilles també va prendre una postura contrària al cultiu de l'arròs. Parava l'atenció en comparar poblacions amb i sense el cultiu (o entre diferents períodes en què estava o no prohibit), tot deduint-hi a la fi la nocivitat. Un altre il·lustrat menys conegut, Vicent Ignasi Franco, va mantenir amb ell una forta i dura polèmica des de posicions contràries.

Gregori Mayans, en un principi, havia estat favorable al conreu. A més a més, era un valedor de la seua utilització com a medicina, sobretot en malalties intestinals. Dels seus primers comentaris favorables del 1757, però, va passar a una opinió ben diferent, de manera que el 1765, la seua opinió era molt negativa (1976: vol V, 49-50; 52-54). A aquest havien contribuït,

14. Com a precedent reglamentari important, Box cita la Reial Ordre de març de 1785 amb el títol de *Reglas que han de observarse en el Reyno de Valencia para evitar en lo sucesivo la epidemia de tercianas*. Com a mesura principal s'ordenava posar en curs les aigües estancades. *Novísima Recopilación de las Leyes de España*. Libro VII, Tít. 40, Ley 7.

sens dubte, les terçanes patides per la seua filla: «En este reino», deia, «se va introduciendo mucho la cosecha del arroz y se inficionan muchas tierras saludables. La codicia prevalece a la necesidad que hay de que se aumente la gente». El 1764, segons l'erudit, «toda Oliva está hecha un hospital general».

A més a més, Mayans incidia en el fet que es tractava d'un conreu costós, ja que els jornals eren cars (set rals i mig castellans al dia) i les terres restaven inutilitzades per a altres collites a causa de la humitat. Entre les zones que Mayans descrivia com a aptes per al seu cultiu no estava la marjal de Pego-Oliva tot i que, evidentment, la coneixia.

Al capdavant, doncs, si l'arròs es cultivava era per l'alça constant de la seua demanda, la qual cosa es reflectia en la ràpida pujada del seu preu, en relació a altres productes, i derivava en un augment dels ingressos dels seus conreadors. Com deia Cavanilles, «el arroz producía dinero. Al parecer, cada hanegada cuesta 4 pesos de arrendar, los gastos de cultivo ascienden a 8 pesos, pero como el producto es de 20 pesos, dejan al labrador 8 pesos por hanegada».

Avantatges econòmics, doncs, i avantatges nutritius. El seu consum, de fet, es va generalitzar amb rapidesa, fins convertir-se en un aliment bàsic i barat, la demanda del qual en el mercat interior era suficient per absorbir tota la producció: en el període que va de 1861 fins a 1920, l'arròs exportat suposava entre un 3 i un 5 % del total recollit. La resta es consumia en el propi mercat valencià. Mentrimentres, les taronges, les cebes o les panses, eren exportades en una proporció del 80% de la seua producció (Piqueras, 1985: 43-47).

Les referències a l'ús culinari de l'arròs eren rares abans del segle XVIII. En els receptaris clàssics té una participació escadussera. Mayans, en canvi, diu que

El arroz es la comida más usual de los labradores de este Reino, y aun de los que no lo son, porque alimenta mucho siendo en si especie de pan y se cuece presto y con poca leña sin necesidad de más añadidura que sal. Cuando abunda es la comida más barata, y comida de todos los tiempos. Si va muy caro, no hay con que suplir su falta... Es comida, pues, necesaria y útil. Y así (i ara va la seua antiga opinió a favor) no sólo no deben estrecharse y coartarse los lugares donde se ha acostumbrado criar, sino también ensancharse cuanto lo pidan los terrenos aptos para su crianza y el bien público, el cual debe contrapesarse con la nueva comodidad de los que lo contradicen y considerar cuál debe preferirse y en que se fundan unos y otros (23-III-1757)¹⁵.

15. Carta de Gregori Mayans a un amic de la cort perquè li la passés a un membre del Consell de Castella. Citada per Antoni Mestre en Sendra 1990: 11-12.

Tot i això, segons Franco, encara en el començament del XIX les habituds alimentàries se centraven en el blat i la dacsà. Grau Bono, del seu costat, en la seua Topografia de Tavernes (1927: 84) comentava que l'arròs, com a plat de calent, omplia la taula familiar a la boqueta nit, quan els jornalers tornaven a casa. Els arrossars del XVIII, al capdavant, impulsaren decididament l'extensió agrícola fins el punt que es posaren les bases de futures expansions d'altres cultius, com ara la de les hortalisses i el taronger.

Amb l'inici del XIX les polèmiques sobre la salut s'apaigaven; sobretot, arran de la Reial Ordre de 14 de juny de 1805, que encetava una etapa més permissiva. El 1807, la Intendència, sempre més oberta a l'expansió que no la Reial Audiència i la Capitania General, va fer unes noves acotacions amb uns criteris molt laxos. Per si això fora poc, la liberalització progressiva del mercat contribuïa a què nombrosos propietaris, de diverses envergadures i condicions, posaren els seus capitals a produir en les terres d'arròs.

És al vuit-cents, doncs, quan el conreu d'arròs s'estabilitzava a la franja costanera del País i es passava dels conats de supressió a la seua defensa contra els arrossos d'uns altres orígens. Cap a 1860, l'arròs ocupava un 28% del regadiu valencià, esperonat per uns rendiments relativament alts, per la mínima exigència de capitals inicials i també per la introducció del guano del Perú a partir de la dècada dels 1840. El regadiu augmentava amb mitjans poc espectaculars però efectius: millorava la distribució de l'aigua, s'actualitzaven les ordenances antigues, es difonia l'ús de les sènies i continuaven les artigues de marjals. És en aqueix context on cal inserir les ordenances dels regants d'Oliva de 1853 (Olaso, 1997: 156; Millan, 1990: 46-47).

Bonificar i privatitzar (segles XIX i XX)

Tot i la seua condició insalubre i la costosa conversió a cultiu, albuferes, llacunes, marjals o saladers foren territoris cobejats i disputats¹⁶. Si bé la justificació «de sempre» per a la seua bonificació ha continuat realitzant-se al llarg del XIX i XX, allò cert és que les condicions estaven canviant. A partir del XIX, es comptava ja amb mitjans com la quinina i la quimioteràpia per a fer front als problemes d'insalubritat. Per a Margarita Box (1987: 43), almenys des de la segona meitat del XIX, eren els interessos econòmics els que predominaven a l'hora d'erradicar les zones humides. De fet, de forma explícita, solia adduir-se la contribució a l'augment de la riquesa nacional.

16. Gil Olcina: 'Prólogo' a Box 1987, 14.

Sobretot arran de la dècada dels seixanta del vuit-cents es manifestaria una autèntica febre dessecadora arreu de la Península relacionada amb la intensa aplicació de capitals a l'agricultura, en el marc d'una economia europea on Espanya i particularment el País Valencià jugaven el seu paper de perifèria estratègica i subministradora de productes agraris.

Continuant amb la tradició fisiocràtica, se li volia donar a la terra la seua funció social i econòmica i, sobretot, facilitar a l'esquifida hisenda pública els fons necessaris per eixir del seu dèficit crònic. Box apunta també que l'objectiu de les concessions de bonificació tenien un altre rerefons: els guanys que podien aportar l'explotació dels brolladors.

Però quin era el rerefons social d'aquest fenomen? Quins en serien els majors impulsors i protagonistes?

El final dels senyors. Els nous i grans propietaris

S'ha escrit molt, a les darreres dècades, sobre senyors i propietaris. Fóra impossible resumir ací la dinàmica contradictòria entre aqueixes identitats si bé, certament, la «nova classe» que protagonitzava el procés revolucionari del XIX, la burgesia, tindria un paper central en el procés colonitzador a què ens referíem adés.¹⁷

Pel que fa la senyoria, potser siga suficient apuntar ara que entre els abundants i complexos drets de què fruïa n'hi havia uns que es definien com a privatius o prohibitius, com els que tenien sobre la terra no conreada, és a dir: sobre terres ermes, muntanyes o marjals, tradicionalment aprofitades pel comú de veïns, com hem vist, per a la pesca, la cacera, l'explotació d'herbes o la llenya.

La conflictivitat al voltant de la posada en explotació dels nous terrenys estava servida: fins on arribaven els drets i usos comunals? fins on els drets senyorials i fins on la iniciativa dels petits i esforçats llauradors que posaven en cultiu les marjals? Quin era l'abast de la jurisdicció monàrquica, exercida a través de la *Junta de Baldíos* i el seu jutge?

L'expansió econòmica i demogràfica del XVIII, de tots coneguda, havia de provocar un increment de les rendes senyorials, pel nou aprofitament de terrenys abans erms. En alguns casos, aquesta perspectiva també provocava conflictes d'interessos o disputes entre diverses instàncies, de caire senyorial o reial, que pretenien la potestat d'establir noves terres.

17. Entre altres, Pedro Ruiz Torres va ser un dels pioners en la creació d'aquest moviment historiogràfic que pretenia i pretén incidir en els continguts socials de la política i de la història. Un dels reculls i balanços és el de David Bernabé (2010). El resseguiment d'un cas arrelat a la Safor, com és la família Moran, en Alonso (1995).

A l'Albufera suecana, Anna Aguado (1985: 25-26) explorava un conflicte significatiu on es deixaven notar els interessos de la «burguesia *ancien régime*», com ara els Vilches o els mateixos marquesos de Jura Real, els Castillo, amb interessos també a la Safor (Mezquita, Framis i Alonso, 2005). Aquesta mena de famílies serien les encarregades de descavalcar els senyors i ducs del pedestal. I entre elles van prendre un especial protagonisme els Trénor, al segle XIX.

Al llarg del XVIII, els senyors estaven molt preocupats perquè el creixement no se'ls anara de les mans. D'ací la confecció de nombrosos capbreus (instruments notariais per al control dels artigaments)¹⁸ o algunes mesures aparentment inexplicables, com ara algunes prohibicions per al cultiu de l'arròs.¹⁹

En tot cas, una bona mostra de l'ambició expansiva i del caire emprendedor dels mitjans i grans propietaris es troba, precisament, en el procés colonitzador de les marjals de la Safor. Així ho comprovava Isabel Morant quan buidava la considerable documentació que l'arxiu ducal encara conserva sobre el tema.²⁰

En realitat, allò que feien molts dels nous propietaris era aprofitar la seua posició d'avantatge, derivada precisament dels càrrecs que ocupaven a la mateixa administració senyorial. Així, per exemple, el 1757, Josep Moran, aleshores procurador del duc, obtenia la concessió de 500 fanecades de terra a les marjals de Gandia que fiten amb la Devesa i anys després, Manuel de Zarbatán, comptador general del duc a València, signava un contracte d'establiment amb el qual obtenia el domini útil de 400 fanecades, també a la marjal de Gandia. Els canonges no es quedaven endarrerits. Un del capítol de Gandia hi va invertir la considerable suma de 28.000 lliures, que va recuperar amb la revenda a altres propietaris. A Xeresa i Xeraco, a més dels petits lots aconseguits pels seus veïns, Manuel de Cubas, comptador general i resident a Madrid, obtenia 200 fanecades i Manuel de Ascagorta, secretari de cambra de la casa ducal, unes altres tantes.

18. En aquests capbreus es cedien terres en domini útil però de forma controlada. És molt probable que en la pràctica legalitzaren ocupacions prèvies. Per exemple: segons el capbreu de 1756 (AHN, Osuna, 1176, 1-4) el 5 d'octubre de 1753 se li concedien a Ignacio Ribera, davant de Juan Antonio Pallarés, 'abogado de los Reales Consejos, Juez de Comisión para el capreve, apeo y deslinde de las casas, tierras y demás sitios de esta dicha ciudad' 10 fanecades en la partida de Lluent que fiten amb terra inculta 'del patrimonio' de la duquesa.

19. L'agost de 1763, la duquesa trametia una carta a Gandia, prohibint plantar arròs als marjals de Miramar, Piles, Bellreguard i Daimús. AHCG, AB-36, Sessió de 5 d'agost de 1763.

20. Algunes referències globals sobre la documentació (padrons, sol·licituds d'instal·lació, correspondència o informes) i el conjunt de l'arxiu a Alonso 1997. Les fitxes descriptives i alguns documents de l'arxiu són consultables en <http://pares.mcu.es/> [consulta: 22 de juliol de 2016]

També a Pego i Oliva els grans propietaris s'encarregaven de fer inversions a les marjals, sembla que més importants que no les que es feien als secans. El duc es desentenia en part d'aquests processos, que eren costejats pels emfiteutes (Morant, 1983: 146).

Per suposat, els propietaris menuts també hi jugaven el seu paper. Els llauradors pobres de Gandia o de Beniopa solien colonitzar parcel·les menudes d'entre 4 i 8 fanecades. El 1820, en comparança amb altres sectors del terme, el percentatge de terres de marjal posseïdes per petits propietaris era molt elevat, segurament perquè els llauradors més modestos eren els que havien posat en conreu les terres amb els seu esforç personal i familiar, tot i que amb el temps això anava canviant per la progressiva presència i activitat dels nous capitalistes.²¹

Aquest panorama evolucionà al llarg del XIX, si més no, en terme de Gandia. Joan Carles Faus considera que, entre el 1820 i 1865, hi ha un alentiment en el procés de posada en conreu i dessecació dels marjals en petits lots, com s'havia fet a les darreries del XVIII. Tot i això, la superfície de marjal reflectida als padrons de la propietat agrària passava de 259,9 ha a 320,2 al temps que les terres posseïdes pels propietaris menuts (menys de 2 ha) disminuïa: de 130 ha a 101 (Faus, 1993: 49). En tot cas, l'augment general de les terres cultivades es donava preferentment al secà i a la muntanya baixa.²²

Pel 1862, al padró o amillament corresponent hi figuren 323 ha d'arrossars al terme de Gandia, mentre que altres estadístiques de 1857 i 1859 parlen de 216,9 ha dedicades a l'arros, les quals produïrien entre 10.450 i 14000 fanegues.²³ Per a Faus, aquesta contradicció en les dades té una explicació: a la segona meitat del XIX l'arros, a Gandia, experimentava una notable recessió i, si bé la superfície total de terreny marjalenc cultivat es mantenia, ja no tot era arrossar. Conseqüentment, la producció arrossera gandiana seria més important a la primera meitat del XIX que no a la segona²⁴ ja que l'arros era substituït per productes hortícoles, relacionats amb una major agilitat comercial en millorar les comunicacions i arribar als centres urbans, d'Espanya i de l'estranger (Faus, 1993: 72). La tendència en aquell

21. Faus 1993: 27-29. A més dels molt petits propietaris també hi havia un ample sector, el 30% del conjunt de propietaris, que detentaven possessions d'entre 0,8 i 2,4 Ha (explotacions familiars menudes) on també predominaven les marjals però també hi eren ben presents el secà i el regadiu.

22. En els anys centrals del XIX, el mateix Faus ens parla d'una baixada general de la importància dels propietaris més menuts, sobretot a la marjal, si bé es consolidava el grup de petits i mitjans llauradors que tenien entre 2 i 5 Ha. D'un altre costat, el règim d'arrendament de les terres a curt terme anava implantant-se en les propietats més grans. De fet, les terres arrendades superaven lleugerament el conreu directe pels mateixos propietaris (Faus 1993, 61 i 65).

23. La font és l'Interrogatorio sobre la producció agrícola con aplicació a las subsistencias y la industrias. Años 1857-1859'. AHCG, AB-1651. Citat per Faus 1993, 70.

24. Al contrari del que Teresa Carnero planteja per a altres territoris com Sueca, Alzira o Torrent. Com a dada significativa, el 1887, de les 327 Ha amillades només 216 estaven dedicades a l'arros.

moment ja era la d'abandonar els cultius de subsistència (cereals, arròs i garrofes) per a potenciar els comercials: hortalisses, vinya per a passa i la producció fructícola. Tot això mentre, a grans trets, la petita propietat resistia i es feia compatible amb les grans propietats, d'algunes de les quals en donem notícia ara mateix.

Junt a l'heretat de l'alqueria del Duc i en zones properes als marenys hi ha referències als hereus d'Ignacio Santamaria, qui donava nom al molí desaparegut junt al riu de Sant Nicolau i a la partida rural dels seus voltants. A l'enquesta municipal de 1849 hom parla d'una propietat de 250 fanecades d'horta i 150 de secà.²⁵ Del seu costat, Pasqual Sanz, en una de les seues obres (1888: 22), al·ludeix que el molí de Santamaria i l'estany del Duc són propis de Federico Trénor i Bucelly.

Ara topem, doncs, amb els Trénor. Una trobada indefugible si tenim en compte que ens situem en el tobogan de davallada de l'antiga noblesa i en el trampolí que impulsa la nova burgesia cap a l'enlairament social.²⁶

Federico Trénor s'embarcaria en un procés continu de compres que el farien esdevenir un dels principals propietaris de la comarca i del País. No sols comprava marjals; també muntanyes. Son pare, Tomàs Trénor, ja s'havia fet amb el monestir de Sant Jeroni de Cotalba i la seua heretat, gràcies al procés desamortitzador (Pons i Serna, 1986, 82-86).

El primer contracte de Trénor amb el duc de Gandia es realitzava el 1869 quan, a més de comprar-li l'alqueria del Duc, es feia també amb un molí i una almàssera a Oliva, pels quals pagava la considerable suma de 230.000 rals. Era el 1876 quan li va comprar la devesa de Gandia i, un any després, ambdues parts arribaven a un acord pel qual el duc li venia tots els drets i accions que li corresponien sobre els terrenys pantanosos i erms situats a Xeresa i Xeraco.

Així, Trénor passava a posseir les 367 hectàrees de tota aquesta superfície. El 1877, el duc també s'havia compromés a traspasar-li el domini ple o el directe de les finques que, englobades en la devesa de Gandia o terrenys pantanosos, pogueren resultar gravades amb censos emfitèutics o drets d'altra mena a favor de la casa del senyor duc; així com també el dret a exigir com a seus els endarreriments que estiguessen devent-li (de segur, mals de

25. AHCG, AB-1720; AHN, Osuna, 1217, 5-7.

26. Sobre aquesta saga es poden consultar, entre altres publicacions, les citades en la bibliografia d'Alba Pagán et al. (2009) i Pons; Serna (1986). El pare de Federico, Tomàs Trénor i Keating havia nascut el 1798 a Irlanda. Va arribar a Espanya com a militar amb la Guerra de Napoleó i prompte es va iniciar en l'activitat comercial. El 1823 empenia l'exportació de passes i el 1825 fundava la societat *Henrique O'Shea, Trénor y Compañía*. El 1827 fundava també la Banca Trénor. El 1842 va adquirir la Reial Fàbrica de Sedes de Vinalesa i el 1847 encetava la importació de guano del Perú. Hi ha informació acceptable en <http://es.wikipedia.org/wiki/Tr%C3%A9nor>. [consulta: 3 d'agost de 2016].

cobrar). Trénor abonà al duc cent mil rals pel «dret als terrenys pantanosos» i quaranta mil pels «drets a la percepció de censos i endarreriments». Segons Salvador Rosselló Ibàñez, la compra s'havia realitzat sense trobar-se solucionats els plets amb Xeresa i Xeraco sobre la seua possessió.

Allò cert era que el duc, pel 1862, no estava emparat en la possessió de les marjals. Tot alhora hi havia en marxa un expedient per definir els drets de propietat de la casa ducal i alhora un judici de conciliació amb els representats de l'Ajuntament i del comú de veïns de la ciutat de Gandia. Trénor va continuar amb els plets i la tradició diu que, per neutralitzar-los, va pactar amb Xeresa i Xeraco alguns beneficis per als seus comuns, com ara les escoles.²⁷

La plena propietat, doncs, no es va fer efectiva fins el 1880. Però des del mateix moment del pacte amb el duc s'iniciava el procés transformador. El juliol de 1877 es presentava ja un projecte per a dessecar els pantans de Xeraco, Xeresa i Gandia, al qual s'afegien modificacions i addicions en els dos anys següents. Un cop aprovat per l'enginyer en cap de la província, el 10 de setembre de 1879 s'autoritzava Trénor perquè, salvant el dret de propietat i sense perjudici de tercers, pogués dur a terme el projecte de transformació.

La conseqüència de tot això fou l'eixamplament del conreu de l'arròs. A les darreries de 1885 es demanava permís per a un total de 150 ha, que fitaven amb altres arrossars i tenien una cota encara més baixa. L'arròs era l'únic ús agrícola possible. Per Reial Ordre de 12 d'abril de 1886 la sol·licitud seria aprovada. A la mort de Trénor, el 1897, encara eren 150 les hectàrees dedicades a l'arròs, mentre que unes altres 215 continuaven ermes.

En el procés de substitució de l'antic poder ducal i senyorial, els Trénor s'havien fet també amb cases al carrer del palau del Real, amb la finca de l'alqueria del Duc, amb l'hostal dels Borja a Xeraco o amb el palau dels Mirasol a Guardamar. Com canviava la història d'un desarrelat irlandès enllistat a les files de l'exèrcit britànic!

La devesa de Gandia

A mitjan del segle XIX la devesa de Gandia, coneguda així per haver sigut una formació boscosa ubicada en la part interna de la restinga litoral, era aprofitada com a tal. El 1854 s'havia arrendat a Blai Millet per a pastures per una quantitat, humil, de 50 lliures anuals. Tot i això, l'administració ducal sospitava que havia hagut intrusions i buscava en els arxius

27. Sobre la manca d'empar en la propietat: AHN, Osuna, 1269, 4. Segons Torres Navarrete (2011: 16), 'a canvi dels terrenys comuns d'aquestes dues poblacions i després d'un acord verbal amb els responsables dels ajuntaments, s'acordà que aquest terratinent construiria les escoles d'ambdós pobles. A Xeraco, l'edifici escolar es construí davant la vella esglesieta'.

antecedents de la seua delimitació, que no eren trobats pels arxivers. Ni tampoc cap títol de propietat que es denominés «Dehesa de Gandía».²⁸

Una dècada més tard, l'administrador del duc a Gandia, Manuel Velázquez, recorria la devesa a les vistes d'una possible venda i demanava informes d'experts. Segons afirmava, la devesa comprenia una llarga però estreta extensió de 2.600 fanecades. Com a producte dels seus esbrinaments ens regala aquesta descripció:

*Es terreno que en lo antiguo contenía un famoso pinar o bosque y que después se concedió por la casa de Vuestra Excelencia en establecimientos a diferentes familias y que habiéndolos abandonado, volvió a incorporarse en el Patrimonio de su Excelentísima Casa. Cortado el pinar por los enfiteutas y desde que estos dejaron las tierras, la casa de VE solo ha sacado de todo él los productos de licencias para extraer broza que se cría en la parte húmeda y para pastos de ganados en una cantidad anual que nunca ha escedido de 900 reales vellón, y en vista de estos cortos rendimientos y con el fin de ver si se lograba la reposición del pinar se autorizó por la casa de VE a esta Administración para la nueva plantación en el pasado año 1861, habiéndose ya verificado en una buena [parte] de él, así de pinos como de chopos, esperando razonables productos dentro de breve término del arbolado de esta última clase y que consecutivamente puede renovarse sin que esto embarace para utilizar los rendimientos de los herbajes.*²⁹

És molt possible, pel que es diu, que a les darreries del XVIII l'espenta colonitzadora arribés a un màxim de pressió però que la crisi econòmica, demogràfica i bèl·lica que va començar cap a 1790 propiciara, una vegada més, la recessió dels cultius.

En els inicis del segle xx, la documentació municipal fa referència a una finca «pantanosa y arenal, gran parte de ella inculta, destinada a arroz, cacahuet y huertos de naranjos».³⁰

28. La correspondència que ens parla d'això és la que mantienien el marquès d'Alcañices, des de Madrid, i Francisco Mazparrota, des de Gandia. Si bé no trobaven títol de propietat específic, sí és cert que en el document de compra del ducat per Pere Lluís Borja, de 1485, sí feia referència a 'casas, huertas, alquerías, tierras... e incultas dehesas'. Les intrusions podien estar referides a entrades de ramats però també a ocupacions de llauradors per al cultiu. AHN, Osuna, 1246. 6978-9 i 1269, 4.

29. AHN, Osuna, lligall 1269, 4.1864, febrer, 11, Gandia. Manuel Velázquez al duc d'Osuna. Informe sobre l'apropiació de 'baldíos'.

30. AHCG, AB-1589/3 (1915-1917). "Pertenece a este término dos mil setecientos ochenta y cuatro hanegadas, llamadas pantanos de la propiedad de los señores herederos del Excelentísimo Señor Don Federico Trénor Buccelly y cuya parte de este término linda por Levante con la Dehesa de Gandía, camino antiguo de Valencia a Gandía, en medio; sur, marjales del término de Gandía; norte, pantanos del término de Jaraco y oeste, propiedades particulares. Los pantanos del término de Jaraco tienen una cabida de 1640 hanegadas. Y la dehesa del término de Gandía 3388 hanegadas. Y todo ello constituye una finca".

Bona part de la marjal i de la restinga o antiga devesa conformaven una sola propietat, avui encara existent.

Pel 1933 la finca es trobava en mans del *Banco Hipotecario de España*. El seu administrador, Benito Altet Llobart, ens parlava aleshores d'una «hacienda denominada *Dehesa, Pantanos y Venta de Borja*, situada en los términos municipales de Gandía, Jeresa y Jara-co... que comprende una superficie de 7.954 hanegadas (594 ha, 63 a i 83 ca)... de las que corresponden y estan enclavadas en término de Gandía 3.366 hanegadas». ³¹ Cal dir que la venta es trobava junt a la torre de guaita i el famós pont del riu Xeraco, que seria motiu de permanent conflicte entre el poble de Xeraco i Gandia.

Finalment, serà Salvador Escrivà y Escrivà qui realitzarà el traspàs definitiu, el juliol de 1955, en escriptura atorgada en Madrid. El comprador era Tirso Rodrigáñez y Sánchez Guerra, enginyer agrònom, qui acudia com a president del consell d'administració de «Rústicas SA», societat constituïda l'any 1947. ³²

Incentius contemporanis per a les transformacions. Un fanguer de projectes

La intervenció humana en les transformacions marjalènques no va tenir una reglamentació jurídica del tot clara fins la Llei d'Aigües de 1866, que seria reformada el 1879 i continuaria en bona part vigent fins el 1986. Tot i això, hi havia antecedents i «detalls» importants com era el fet que la Llei de Pressupostos del 1845 eximira d'impostos, per un temps, les llacunes dessecades. O que un Reial Decret d'abril de 1860 consagrara un dels mòbils més atractius per als cultivadors de les marjals: l'accés a la propietat de les terres sanejades.

31. AHCG, AB-1589/3

32. Segons el diari ABC, d'1 de juny de 1934, Don Tirso casava aleshores amb Maria Garcia Alba. Nascut a Madrid el 1903, era el menut de 7 germans, polítics i professionals qualificats emparentats amb arquitectes, comerciants i militars. El 1954 ja era vidu. No era la primera finca que comprava Don Tirso. Havia estat també administrador i després comprador de les propietats procedents d'un antic monestir cistercenc, prop de Toledo: San Bernardo de Montsi6n, en la vega del Tajo. Aquestes es van con6ixer com a "la finca de Don Tirso" i la va deixar en her6ncia al mateix orde del C6ster. Tamb6 posse6ia altres finques com ara la casa pairal de *Los Rosales* en Galapagar (la Rioja), on va faltar son pare el 2 d'agost de 1935. Cfr. <http://hemeroteca.abc.es/nav/Navigate.exe/hemeroteca/madrid/abc/1934/01/06/017.html> [Consulta: 22 de juliol de 2016]. El seu progenitor, Tirso Rodrig6ñez Sagasta, emparentat amb el fam6s pol6tic progressista, va ser diputat a corts per Logro6o el 1881-1886, senador i ministre d'hisenda. Sobre la xarxa caciquil al voltant de Sagasta, veure, entre altres autors, Jos6 Luis Sampedro Escobar 2005-2006 i 2013, o Maria Jos6 Lacalzada de Mateo 1986 [<https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=555489>] [Consulta de 24 de juliol de 2016]. Sobre la finca de Don Tirso a Toledo, cfr. http://elpais.com/diario/1982/12/01/espana/407545215_850215.html [consulta: 24 de juliol de 2016].

La Llei d'Aigües, servia de cirereta a una tendència ja arrelada, fonamentalment en els seus articles 100 a 110. Hi hauria dos motius essencials per a les dessecacions: l'eixamplament de la superfície cultivable i la insalubritat. En el primer cas, els propietaris dels terrenys i l'Estat haurien de procurar-la. En el segon, els termes eren més expeditius: la dessecació era forçosa i, si els propietaris no es decidien a fer-la, la propietat podia ser cedida a qual-sevol empresa que la duguera a cap: «El terreno saneado quedará de propiedad de quien hubiese realizado la desecación o saneamiento». Òbviament, aquesta perspectiva seria un motiu claríssim per a les dessecacions a gran escala que van tenir lloc a les darreries del segle XIX. A això s'afegia la possibilitat d'explotar els recursos hídrics.

Un altre incentiu vindria donat per la Llei de 3 de juny de 1868, de colònies agrícoles, segons la qual els terrenys dessecats es trobaven exempts de contribució durant 10 anys per a cultius i 5 per a construccions (Box, 1987: 46). La nova llei de 1879 disposava d'un capítol VIII titulat «De la desecación de lagunas y terrenos pantanosos». Els seus articles eren continuistes en relació a la llei anterior, si bé ara les inversions estatals serien compartides per les diputacions provincials i els municipis. D'altra banda, segons Arroyo, al llarg del XIX continuava la política d'acotaments dels arrossars.

A casa nostra, els intents de dessecació han estat continus i constants (els darrers, els de l'IRYDA), alguns de forma reeixida; d'altres de forma parcial o restant en mers conats. Només farem una referència sumària als casos de Pego i Dénia. L'Ajuntament de Pego encomanà el 1829 a l'arquitecte Francesc Ferrer, acadèmic de la Reial Acadèmica de Sant Carles de València, un dictamen sobre les aigües de les marjals: per si de cas, elevant aquestes aigües, podria regar-se amb aigua cavallera i regar a fil les partides de Bullentó, Closes i Marjals Majors. Fet l'estudi i els aforaments, Ferrer digué que «aunque las aguas resultan de buena calidad y cantidad suficiente», no podrien regar-se la major part d'aquestes partides, unes tres mil fanecades, per eixir les aigües molt baixes.

A causa de l'informe, l'Ajuntament desistí però acudí al govern per obtenir l'acotament de les terres baixes per al cultiu d'arròs, cosa que des de feia uns anys venia demanant-se per particulars. Per iniciativa de conservadors i de liberals -les famílies Sendra i Sala- s'obtingué l'acotament. Segons el plànol topogràfic fet el 1848, foren acotades més de 574 ha (Sastre, 1979: 121-122).

Per a Box, tanmateix, les transformacions decisives es van fer a la segona meitat del segle. Per això ens parla ja del primer projecte que es plantejava acabar amb l'existència de la marjal com a tal i es titulava, concretament, 'Saneamiento y riego del llano pantanoso de Pego'. Lògicament, aquest plantejament va provocar l'oposició de les comunitats d'arrossers de Pego i d'Oliva, ja que destruïa el seu mitjà de subsistència. A Pego s'havia experimentat, amb l'arròs, un cert creixement, demogràfic i urbà, i s'havien instal·lat màquines

de vapor per descarcarar i netejar l'arròs, tot proveint bona part de la província d'Alacant. La qüestió de l'aigua pel que, finalment, la proposta es va desestimar des de la Diputació Provincial (1881).

D'una altra banda, ja s'ha esmentat la tradicional fama d'insalubre de la ciutat de Dénia amb nombrosos topònims de partides rurals amb remembrances marjalènques (Costa 1977: 30-31; Box, 1987: 152) situades al nord, endins de la franja arenosa de les Marines, mentre que el Saladar es trobava al sud i ben prop del casc urbà. La proximitat d'aquestes zones a la ciutat, doncs, posava traves a la seua expansió i convertia els barris perifèrics en fanguers. Hi havia consens en el fet que aquests inconvenients havien d'ésser esmenats a través d'una triple actuació. La colonització agrària (1), mitjançant l'establiment de terres, així com el seu drenatge i bonificació; l'ordenació i millora dels drenatges (2), sobretot del Riatxol, al Saladar, i del Regatxo, a les Bassetes i en darrer lloc, el rebliment artificial i la progressiva urbanització dels terrenys periurbans (3). Això des que el desmantellament del recinte emmurallat en la dècada els 1860 serví per reomplir part del Raset i el Saladar com a zones d'eixample (Costa, 1977: 31).

Tanmateix, el problema de la salubritat progressivament esdevenia un condicionant menys significatiu a tot arreu, i també a Dénia. Segons una memòria de la Junta de Sanitat de Dénia, de 1894, les marjals no apareixen explícitament com a una causa de malaltia. Sí els vents, en canvi. Tot i això, entre les mesures pràctiques per a la disminució de la mortalitat hi figurava la de que la societat d'aigües de reg amolle els sobrants d'aigua al barranc del Regatxo a fi d'evitar la formació de pantans en el camí de la marjal i a les partides de terres del Raset, les basses de les quals eren considerades un perill per a la salut pública; no ja per l'evaporació de les aigües pantanoses, sinó perquè permetia la mescla d'aigües dolces i salades a pocs metres de la població (Calvo, 1999: 275).

Un final

A l'edat mitjana, moros i cristians vivien d'esquenes a la mar. Alqueries i viles s'aixecaven uns quilòmetres endins. Les vores marítimes eren uns espais inhòspits, improductius, batuts pels vents i les salabrors (Garcia-Oliver, 1998: 79). La «cruel platja deserta» d'Ausiàs March es vivia com un lloc d'isolament i de pors. No obstant això, el poeta començava a cantar el mar, a donar un protagonisme inèdit a la seua figura, tot esdevenint precursor d'un futur diferent on la mar deixaria de ser contemplada des d'una platja deshabitada.

Si més no, hem pogut observar alguns dels embats i espentes en eixa llarga lluita i tendència de l'home per dominar uns espais, per «reduir-los» a control i traure'n un profit. Les raons de salubritat i econòmiques (alguna cosa més que una coartada) han estat durant se-

gles al darrere d'un llarg periple per «humanitzar» aqueix espai. La desaparició dels perills per a la salut pública, primer, i el broll amb força d'una nova cultura conservacionista dels espais «naturals» han donat un gir de 180 graus a una dinàmica secular que no era una altra que la condemna a la desaparició de les terres aigualoses.

Avui, segurament, ens resulta difícil imaginar la sensació d'una humanitat «presonera» dels climes, de les vegetacions, de les poblacions animals i que maldava per alliberar-se'n de tots ells: especialment dels paràsits i dels microbis (Deléage, 1992: 23). Els valors associats a un concepte tan ambigu com «la natura» han evolucionat molt i per això mateix les ciències socials n'hem de prendre nota.

Al capdavant, allò que reeixirà és la forma en que les societats i els pobles «ens representem» la natura en el nostre imaginari. Aquell que afaïçona les nostres intervencions. El «medi ambient» o «entornament» és, en definitiva, una construcció social, i la quimera d'una naturalesa esplendorosa, sense persones, és precisament això: una quimera.

És clar que hem viatjat a través d'un munt de problemes històrics sense que hàgem plantejat solucions. En tot cas, és evident que la història local, en el sentit d'allò que els anglosaxons nomenen *topografical history*, ens aproxima als afers ecològics.

Potser, al capdavant, haurem de reconèixer que hem «caigut», una vegada més, en la centralitat de l'home com a objecte d'estudi i com a centre d'atenció sense una adient integració en els ecosistemes i en els fluxos d'energia. En tot cas, sembla evident que els «inputs» ambientals en els processos transformadors eren importants i decisius, com també la força de treball i els capitals esmerçats.

Hem tractat d'entendre allò que passava sense que per això justificar res. No és aqueixa la tasca de l'historiador. Allò que sí sura com un desideràtum és la necessitat d'una reconstrucció profunda de la relació ésser humà-natura, en la qual ha de jugar un paper important la perspectiva històrica.

Maurice Godelier parlava d'un vincle íntim entre la manera d'emprar la natura i la manera d'emprar el mateix home. Cabria també parlar d'un principi desitjable de solidaritat home-univers. Ací és possible, això sí, que hàgem estat més prop dels enfocaments ecològic-co-econòmics de Karl Polanyi, exposats en el seu llibre «The great Transformation» que no d'una crítica ecològica radical.

Antes de iniciar el estudio quisiera dejar constancia de mi agradecimiento a todas aquellas personas e instituciones que a lo largo de los cuatro años de creación de la tesis doctoral me han prestado su ayuda y apoyo. En primer lugar quisiera dejar constancia de mi presente trabajo se ha llevado a cabo con la ayuda de una beca de investigación del Ministerio de Educación y Ciencia. Quiero agradecer el aliento y la amistad que me han brindado todos los miembros del Departamento de Geografía de la Universitat de València. De igual manera, quiero dejar constancia de mi gratitud a todos aquellos alumnos y amigos que me han ayudado en las mediciones de los perfiles de playas y en la realización de los gráficos y mapas que aparecen en el libro. Quiero expresar mi gratitud y reconocimiento al director de esta tesis, el Dr. Vicenç M. Rosselló, que continuamente me ha animado en el trabajo, sugiriéndome vías de investigación, al tiempo que ha permitido que mantuviese mi propia iniciativa, lo que ha facilitado mi propia maduración como investigador y como persona. Finalmente, quiero dejar constancia del constante apoyo que he recibido de mis padres y mi hermano, así como de tantos amigos que han sufrido mis problemas y alentado mis esperanzas.

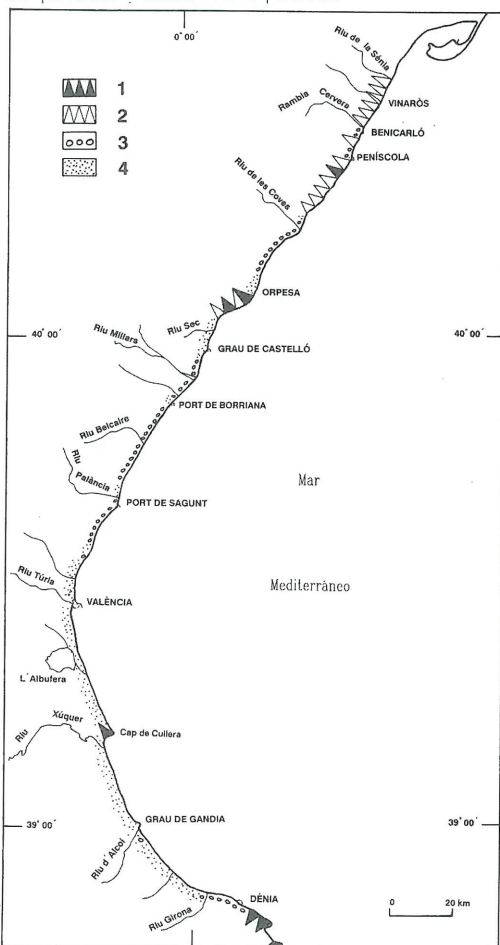
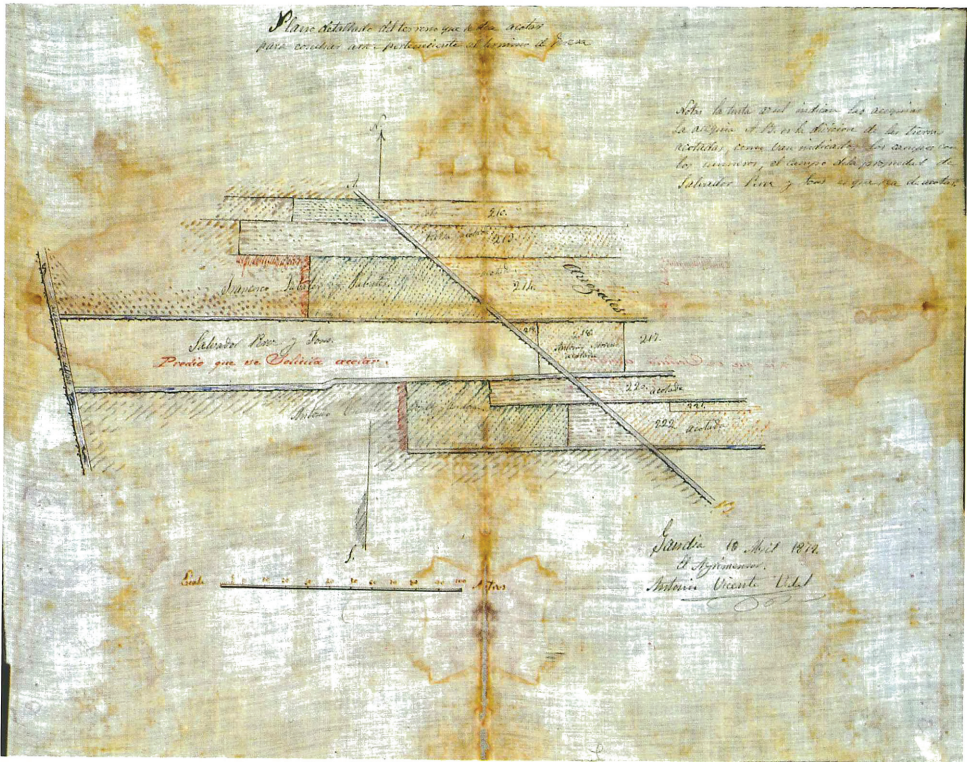
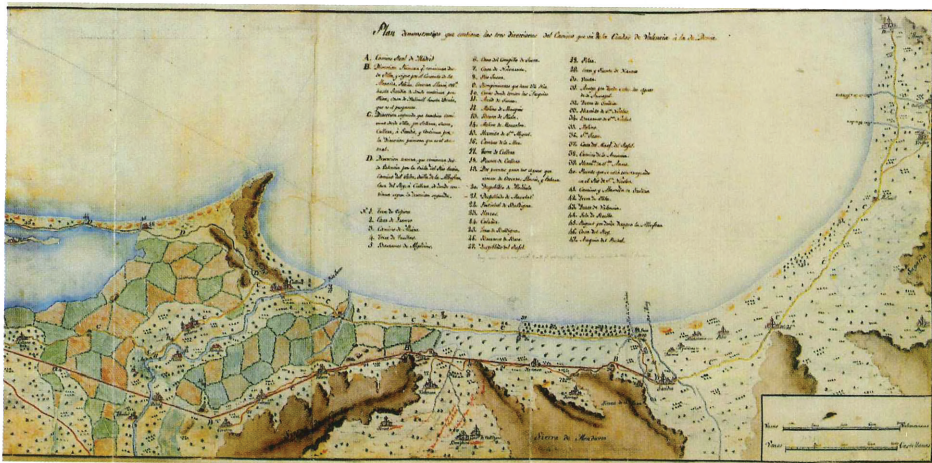

Fig. 1.1. El área de estudio. (1) acantilados altos, 2) acantilados medio y bajo, 3) playas de arenas, (4) playas de gravas y cantos.

Plànol dels terrenys que s'han d'acotar per conrear arròs al terme de Xeresa. Propietats de Salvador Pérez Fons. 10 d'abril de 1872. Font: Arxiu Històric de Gandia, Cartoteca, CEA-0002/0002

Mapa de la costa i les marjals de la Safor Servicio Geográfico del Ejército. Cap a 1800 [datació aproximada] Cartoteca del Departament de Geografia de la Universitat de València.

Bibliografia

- AGUADO, ANNA MARIA (1985): «La lluita pel control de la terra dins els sectors socials dominants: les terres ermes entre Sueca i l'Albufera (segle XVIII)», *Quaderns de Sueca* VII, pp. 17-26.
- ALBA et al. (2009): *Trénor: l'exposició d'una gran família burgesa*. València. Universitat.
- ALEMANY, SALVADOR i SASTRE, MARIA JOSEP (1990): «Estructura de la propietat a la Vall de Pego durant l'època moderna (1539-1791). El cas de Benumea». Dins *Recerques sobre la història de Pego i la seua vall*. Pego; Alacant. Ajuntament; Instituto de Cultura Juan Gil Albert.
- ALMELA, JOAN MIQUEL (2000): *D'arròs i senill. Anàlisi històric i documental al voltant d'un terreny pantanós: la Marjal Pego-Oliva*. Treball inèdit.
- ALMELA, JOAN MIQUEL i ALONSO, JESÚS EDUARD (2004): «Marjals de la Marina i de la Safor». *L'Espai del llibre* 5, pp. 1-3.
- ALONSO, JESÚS EDUARD (1995): «Enlaira-ment i continuïtat de la petita noblesa valenciana: el llinatge dels Moran a la Safor (ss. XVIII-XIX)». Dins *Actes del II Congrés Internacional d'Història Local de Catalunya. Barcelona, 12-13 de novembre de 1993*. Barcelona. L'Avenç, pp. 185-190.
- (1997): «Breu notícia de l'Arxiu Ducal dels Borja i la seua recuperació». *Espai Obert*, 4, pp. 79-85.
- (2001): «Marjals». *Quid* 3, pp. 41-44.
- (2008): «El Molinell». *Festes de moros i cristians*. Oliva, pp. 49-51.
- (2012): «De balneari a hotel. El turisme gandià entre 1894 i 1959». Dins *Turisme, gastronomia, oci i salut als municipis valencians: una perspectiva històrica*. València. Seminari d'Estudis sobre la Ciència.
- ARNOLD, DAVID (1996): *The problem of nature. Environment, culture and european expansion*. Oxford. Blackwell.
- ARROYO, FERNANDO (1979): «Concentración y transformación en el marjal valenciano. El caso de Tavernes de Valdigna». *Estudios geográficos*, 156-157, pp. 341-367.
- BERNABÉ, DAVID (2010): «Quince años de estudios sobre el régimen señorial valenciano en la Edad Moderna». Dins *Estudios sobre señorío y feudalismo: ho-*

menaje a Julio Valdeón. Zaragoza. Institución Fernando el Católico.

BOX, MARGARITA (1987): *Humedales y áreas lacustres de la provincia de Alicante*. Alacant. Instituto de Estudios Juan Gil-Albert. Prólogo: Antonio Gil Olcina.

BRAUDEL, FERNAND (1976): *El Mediterráneo y el mundo mediterráneo en la época de Felipe II*. Madrid. Fondo de Cultura Económica.

BUSQUETA, JOAN J. i VICEDO, ENRIC (1996): *Béns comunals als Països Catalans i a l'Europa contemporània: sistemes agraris, organització social i poder local als Països Catalans*. Lleida. Institut d'Estudis Ilerdencs.

CALATAYUD, SALVADOR (2010): *El estado en los campos. La regulación del cultivo del arroz en la España del siglo XIX*. Sociedad Española de Historia Agraria. <http://repositori.uji.es/xmlui/bitstream/handle/10234/12493/Salvador%20Calatayud.pdf?sequence=1> [consulta: 15 de juliol de 2016]

CALVO, LEANDRO (1908): *Hidrografía subterránea: conocimientos sobre los terrenos para la investigación de manantiales*. Gandia. Luís Catalá y Serra.

CALVO, JAVIER (1999): *Dénia en el siglo XIX. Su evolución demográfica*. Dénia. Mengual.

CASTELLÓ, JOSEP VICENT (1991): *Pescadors, caçadors i ramaders. Un estudi de*

les economies complementàries a l'Orta-Albufera (1761-1846). Catarroja. Ajuntament.

CASTILLO, JAUME (1997): *Els conflictes de l'aigua a la Safor medieval*. Gandia. CEIC Alfons el Vell.

CAVANILLES, ANTONIO JOSEPH (1795-1797): *Observaciones sobre la historia natural, geografía, agricultura, población y frutos del Reyno de Valencia*. Madrid. En la Imprenta Real.

—(1798): *Suplemento a las Observaciones sobre el cultivo del arroz en el Reyno de Valencia, y su influencia en la salud pública, en respuesta a la contestación de Don Vicente Ignacio Franco*. Madrid. En la Imprenta Real.

CISCAR, EUGENIO (1997): *La Vall digna, siglos XVI-XVII. Cambio y continuidad en el campo valenciano*. València. Diputació de València.

COSTA, JOAQUÍN (1915): *Colectivismo agrario en España*. Madrid. Biblioteca Costata.

COSTA, JOSÉ (1977a): *El Maquesat de Dénia: estudio geográfico*. València. Universidad.

—(1977b): «Evolución antrópica y transformación voluntaria del paisaje natural de la marjal de Pego-Oliva». Dins *V Coloquio de Geografía*. Granada. Universidad.

- CHABÁS, ROQUE (s.a.): *Documentos de la Historia de la ciudad de Denia posteriores a la Reconquista*. Manuscrit inèdit.
- DELÉAGE, JEAN PAUL (1992): «La terra dels homes». *Recerques* 26, pp. 21-32.
- ESCOLANO, G. i PERALES, J. B. (1878-1880): *Década primera de la historia de la insigne y coronada Ciudad y Reyno de Valencia*. València-Madrid. Terraza, Aliena y Compañía.
- ESQUILACHE, FERRAN (2014). «Els orígens medievals de l'arròs valencià». Dins *Fer Harca: històries medievals valencianes*. s.l. Drassana, pp. 39-48.
- FAUS I MASCARELL, JOAN CARLES (1993): *Propiedad de la tierra y cambio social. Crecimiento y transformaciones en la agricultura capitalista de la comarca de Gandia (1820-1887)*. València. IVEI. Memòria inèdita d'investigació.
- FONTAVELLA, VICENTE (1952): *La Huerta de Gandía*. Saragossa. CSIC.
- FUSTER, JOAN (1970): *L'Albufera de València*. Barcelona.
- FRANCO, VICENTE IGNACIO (1797): *Contextación a las observaciones sobre la necesidad de la cría de arroz en la Ribera del Xucar, Reyno de Valencia e influencia de su cultivo en la salud pública*. València. Por Tomás de Orga.
- GARCIA-OLIVER, FERRAN (1986): *El monestir i la mesquita: societat i economia agrària a la Valldigna (segles XII-XVI)*. Tesi doctoral. València. Universitat.
- (1998): *Cor d'acer, cor de carn, cor de fusta: el cavaller Ausiàs Marc / il·lustracions de F. V. Nogueroles*. Gandia: Ajuntament.
- GONGA, JOSEP ENRIC (2000): *La ciutat i els costums: una aproximació a la vida quotidiana de la Gandia del XIX*. Simat de la Valldigna. La Xara.
- GRAU, VICENTE (1927): *Topografía médica de Tabernes de Valldigna*. Alzira. Imprenta de Baldomero Cuenca.
- GUTIÉRREZ, SONIA (1995): «El origen de la huerta de Orihuela entre los siglos VII y XI: una propuesta arqueológica sobre la explotación de las zonas húmedas del bajo Segura», *Arbor* 151, pp. 65-93.
- LARA I MELIÀ: «Memoria sobre la Huerta de Gandía, sus riegos y productos». Dins JAUBERT DE PASSA (1844): *Canales de riego de Cataluña y Valencia, leyes y costumbres que les rigen, reglamentos y ordenanzas de sus principales acequias*. València. Real Sociedad Económica de Amigos del País.
- MARTÍNEZ, JOAN (1992): «Temas d'història econòmic-ecològica», *Recerques* 26, pp. 45-68.
- MATEU, ENRIC (1987): *Arroz y paludismo: riqueza y conflictos en la sociedad valenciana del siglo XVIII*. València. Edicions Alfons el Magnànim-IVEI.